

MÖVZU № 1. «XIX əsrdə Azərbaycanın hüquq tarixi».

P L A N :

GİRİŞ

- 1. XIX əsrdə aparılan islahatların hüquqa təsiri.**
- 2. Azərbaycanda rus cinayət qanunvericiliyinin tətbiqi.**

NƏTİCƏ

ƏDƏBİYYAT:

1. X.İsmayılov «Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi». Bakı 2006.
2. R.Əkbərov, S.Səlimov. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. Bakı, 2003.
3. M.Məlikova; X.İsmayılov «Qədim dövrlərdə və erkən orta əsrlərdə Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi». Bakı, 2001.
4. Azərbaycan tarixi 7 cildlər (I-III cildlər) Bakı, 1998.
5. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 1989.
6. M.Məlikova, E.Bayramov. Azərbaycanın siyasi-hüquqi nəzəriyyələri tarixi. Bakı, 1984.

GİRİŞ

Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalınadək onun əhalisinin geniş təbəqələrinin dünyagörüşü üçün müəyyən əhəmiyyət kəsb edən müsəlman hüquq normaları ölkə ərazisində tam həcmdə fəaliyyət göstərirdi. XIX əsrin başlanğıcında Azərbaycanda müsəlman hüququ hələ də hüququn yeganə və əsas mənbəyi olmaqda davam edirdi. O, müsəlman cəmiyyəti həyatının nəinki hüququ, həm də siyasi, ideoloji və etik əsasını təşkil edirdi.

Azərbaycanda ayrı-ayrı hüquq sahələri Rusiya qanunvericiliyi bazasında formalaşmaqda və inkişaf etməkdə idi. Bu dövrdə mühüm hüquqi mənbə qismində “Rusiya imperiyasının tam qanunlar külliyyatı» və «Rusiya imperiyasının qanunlar toplusu» çıxış edirdilər. Tam qanunlar toplusu 1649-cu ildən, yəni Məclis Qanunnaməsinin qəbul edildiyi vaxtdan 1830-cu ilədək verilmiş qanunvericilik aktını (nəm qüvvədə olan, həm də ləğv olunmuş qanunları) əhatə edirdi. Tam qanunlar külliyyatına daxil edilən normativ aktların bəziləri Azərbaycan ərazisində də tətbiq edilirdi. 1 aprel 1950-ci ildə dərc edilən qanunlar külliyyatı 46 cilddən ibarət idi və özündə qanunların mətnini (1-40-cı cildlər), xronoloji və əlifba sırası ilə tərtib edilmiş siyahıdan ibarət olan göstəricini (41- 42-ci cildlər), ştat və tariflər kitablarının (43-45-ci cildlər), cizgi və rəsmlər kitabını (46-cı cild) ehtiva edirdi. Tam qanunlar külliyyatının ikinci 1881-ci ilə qədərki qanunları əhatə edirdi və 55 cildən ibarət idi Qanunlar külliyyatının üçüncü nəşrinə isə 1881-ci ildən sonra dərc edilən normativ-hüquqi aktlar da daxil edilmişdi.

SUAL 1. XIX əsrdə aparılan islahatların hüquqa təsiri.

Müstəmləkəçilik prosesi möhkəmləndikcə çar hökuməti tədricən Azərbaycan ərazisində də rus qanunvericiliyini tətbiq edir və bununla yanaşı diyarın xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq müxtəlif məsələlərlə bağlı yeni qanunlar qəbul edirdi. Müsəlmanların həyat və məişətini, onların arasında yaranan hüquqi münasibətləri tənzimləyən şərait qanunlarının məcəllələşdirilməsinə səylər də göstərilmişdi və bu işin bir qismi həyata keçirilmişdi.

Dini qərarlar külliyyatı əsasən mülki hüququn və cinayət hüququnun əsaslarının müəyyən edilməsi üçün materiallardan ibarət idi. İslam məhkəmələrinin fəaliyyəti ilə bağlı isə 1840-cı il qanundan sonra 1849-cu və 1872-ci illərdə qanunlar qəbul edilmişdi. 1872-ci ilin 5 aprelində qəbul edilən “Zaqafqaziya şiə məzhəbi müsəlman ruhaniliyinin idarəçiliyi haqqında” və «Zaqafqaziya sünni məzhəbi müsəlman ruhaniliyinin idarəçiliyi haqqında» əsasnamələri xüsusi yer tutur. Həmin əsasnaməyə uyğun olaraq müsəlmanların işləri üzrə məhkəmə instansiyaları qazı məhkəməsindən, quberniya məclisindən və Zaqafqaziya Ruhani İdarəsindən ibarət idi.

XIX əsrin 40-50-ci illərində. Xüsusilə də 1844-cü il noyabrın 27-də Qafqazda canişinlik institutunun təsis edilməsindən sonra bir sıra normativ aktlar qəbul edilmiş və onların əsasında 1840-cı il məhkəmə-inzibati islahatı ilə əlaqədar fəaliyyətdə olan qaydalara çoxsaylı dəyişikliklər edilmişdi. Bu normativ aktlar əsasən hərbi və şifahi məhkəmələrin səlahiyyətləri; dövlətə məxsus kənd icması ilə xüsusi şəxslər arasında baş verə biləcək torpaqlara və əmlakın özgəninkiləşdirilməsinə dair mübahisəli məsələlərə baxılması; bir sıra cinayət işlərinin baxılması və həlli üzrə polis orqanlarının səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi; bəylərə və ağalara kəndlilər üzərində polis və məhkəmə funksiyalarının qaytarılması, yəni feodal məhkəmələrinin bərpası; Qafqaz canişininin ali məhkəmə nəzarətinin həyata keçirilməsi üzrə səlahiyyətləri və s. ilə əlaqədar məsələlərin geniş bir dairəsini əhatə edirdi.

Rusiya imperiyasının qanunlar toplusu 1832-ci ildə dərc edilmiş və 1835-ci ilin yanvar ayının 1-dən qanun qüvvəsini almışdı. Tam qanunlar külliyyatından fərqli olaraq qanunlar toplusuna yalnız qüvvədə olan qanunlar daxil edilmişdi, 15 cildədən və 42 min maddədən ibarət olan qanunlar toplusu ali dövlət hakimiyyəti orqanları haqqında, dövlət və quberniya təsisatları haqqında qanunları, inzibati səciyyə daşıyan müxtəlif nizamnamə və əsasnamələri, habelə mülki və cinayət hüququ sahəsində olan müxtəlif qanunları əhatə edirdi, 1842. 1857 və 1892-ci illərdə qanunlar toplusunun yeni nəşrləri buraxılmışdı. Toplunun yeni nəşrləri arasında qəbul normativ-hüquqi aktlar qanunvericiliyin tədricən inkişafı, təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar «Topluya əlavə» adı altında vaxtaşırı nəşr edilən xüsusi məcmuəyə yerləşdirilirdi. Qanunlar toplusuna Azərbaycanla, ümumilikdə Zaqafqaziya ilə bağlı aqrar, mülki, inzibati və digər sahələrin tənzimlənməsi xüsusunda verilmiş çoxsaylı normativ aktlar da daxil idi. Bu dövrdə hüququn, normativ-hüquqi aktların inkorporasiya formasında sistemləşdirilməsi qanunvericiliyin xüsusi sahələrinin yaranmasına gətirib çıxardı və nəmin faktın özü müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Digər tərəfdən, nəinki mərkəzi quberniyalarda, habelə

imperiyanın ucqarlarında, o cümlədən Azərbaycan ərazisində qanunlar toplusundan istifadə hüquq normalarının tətbiqini asanlaşdırmış oldu.

Mülki hüquq. Mülki hüquq münasibətləri ilkin dövrlərdə əsasən müsəlman hüququ və adətlərlə tənzimlənirdisə, tədricən Azərbaycanda müstəmləkə buxovlarını daha da möhkəmləndirən hökumət bu sahədə olan rus qanunvericiliyini Azərbaycan əhalisinə münasibətdə də tətbiq etməyi, habelə yeni qanunların qəbul edilməsi yolu ilə həmin münasibətlərin tənzimlənməsini həyata keçirirdi.

1831-ci il Qaydaları öhdəliklərin də bəzi növlərini tənzimləyirdi. Bütün öhdəliklər Ümumrusiya qanunları əsasında tərtib olunmalı və yerinə yetirilməli idi. Məbləğlərindən asılı olmayaraq bütün borc aktları gerbli manatlıq kağızda tərtib olunurdu. 100 gümüş manatadək məbləğdə olan borc aktları isə adi kağızda da yazıla bilərdi.

Borc öhdəlikləri də bütün digər öhdəliklər kimi ümumi qanunla nizamlanmalı idi. Ona görə də Qaydalarda borc aktlarının tərtibatı ilə bağlı nəzərdə tutulan bu müddəa 6 il ərzində qüvvədə olmalı, sonra isə Ümumrusiya qanunları üzrə veksəl kağızları tətbiq olmalı idi. 1831-ci il Qaydalarına uyğun olaraq kreditörün ödəmə aktı təqdim etdiyi halda. aktda göstərilən məbləğ borcludan dərhal tutulur və bu zaman heç bir qeyd-şərt qəbul edilmirdi. Bu pullar borclu tərəfindən 3 gün ərzində ödənilməli idi. Əks təqdirdə təminatçı qismində vəkil edilmiş şəxsin özü həmin məbləği pulla və ya qiymətli kağızla ödəməli idi. Həmin dövrdə zaqafqaziyanın digər yerlərində olduğu kimi, Azərbaycan əyalətlərində, dairə və distansiyalarında borc aktları üzrə ödəmələrlə bağlı çoxsaylı mübahisələrin mövcudluğu və bu mübahisələrə məhkəmə orqanlarında baxılmasının tənzimlənməsi məqsədilə 1831-ci il Qaydalarında butan bu məsələlərin müəyyən edilməsi zərurət kəsb etmişdi.

Qanunlar toplusunda mülki hüququn ayn-ayn sahələri üzrə normalar cəmlənmişdi. Mülkiyyət hüququnu «heç bir kəsin iradəsindən asılı olmayaraq daimi və irsi olaraq əmlaka sahiblik, ondan istifadə və onun üzərində sərəncam» hüququ kimi ifadə edən qanunvericilik aktı qanuni və faktiki sahibliyi fərqləndirirdi.

Topluda müqavilələrin tərtib edilməsi, bağlanması, onların yerinə yetirilməsi və onlara xitam verilməsi haqqında xüsusi bölmə mövcud idi. Müqavilə tərəflərin qarşılıqlı razılığı əsasında və onların qanuna zidd olmayan şərtləri (müddəti, qiyməti, dəbbə pullu, təminat üsulları haqqında) daxilində bağlanıla bilərdi. Müqavilənin təminat vasitələri qismində beh, dəbbə pulu, zəminlik, daşınmaz və daşınar əmlakın girovu çıxış edirdi. Mülki qanunvericilik müxtəlif müqavilə növlərini dəyişmə, alqı-satqı, əmlak bürovuzu, podrat, tədarük, burc. kredit, yoldaşlıq, girov, şəxsi bürovuz, sığorta, tapşırıq müqavilələrini nəzərdə tuturdu.

Qanunlar Külliyyatının 10-cu cildinin 741 -ci maddəsinə uyğun olaraq məhkəmələrdə mülki-hüquqi sənədlərin təsdiq edilməsi üçün aktların rəsmiləşdirilməsi günündən hesablanan 6 aylıq müddət müəyyən edilmişdi. Qəbalələrin və digər mülki aktların təsdiqi üçün qanunla müəyyən edilmiş

müddət üzrlü səbəbdən buraxılırdısa məhkəmə yuxarı orqandan icazə alaraq sənədi təsdiq edə bilərdi,

Qafqaz komitəsi özünün 1858-ci il 15 dekabr tarixli qərarı ilə yalnız mütləq olaraq özkəninkiləşdirmə predmetinin satanın irsi əmlakı olması, alıcının isə öz mülkiyyətinə irsi yaşayış torpaqları olan və onlardan bəy hüquqları üzrə istifadə edən şəxs olması şərtlə bəylərə məxsus torpaqların nəinki alqı-satqısına, həm də digər formada özgəninkiləşdirilməsinə icazə vermişdi.

Mülki qanunlar külliyyatının 10-cu cildinin 1-ci hissəsinin 220. 221 və 222-ci maddələrinə uyğun olaraq yetkinlik yaşına, yəni 21 yaşa çatmayan şəxslər hər hansı mülki-hüquqi müqavilə bağlamağa haqlı deyildilər. Çünki bu yaşa çatmamış şəxsin bağladığı bütün əqdlər etibarsız sayılaraq tərəflərdə hər hansı hüquq və vəzifələrin yaranmasına səbəb olmurdu

21 yaşdan əvvəl hər hansı növ öhdəliyin bağlanmasını qadağan edən ümumrusiya qanununun göstərişi ilə 21 yaşadək nikaha daxil olmağa və buna görə də kişi tərəfindən qadının xeyrinə əmlak öhdəliyi ilə əlaqədar müqavilə bağlamağa icazə verən xüsusi müsəlman qanunu arasında kolliziya (ziddiyyət) mövcud idi

Şəriətə görə əqdin etibarlı hesab edilməsi üçün iki, bəzi hallarda isə dörd nəfər şahidin iştirakı kifayət idi. Mülki mühakimə icraatı nizamnaməsinin 409-cu maddəsinə uyğun olaraq isə əmlak sazişləri etibarsız hesab edilirdi. çünki Qanunlar külliyyatının 10-cu cildinin 1-ci hissəsinin 5K 54, 919- 922-ci maddələrinə istər «ev», istərsə də notarial qaydasında təsdiq edilmiş əmlak sazişlərinin qanuni hesab edilməsi üçün nəinki ümumiyyətlə yazılı formanın olması, həm də əqddə iştirak edən tərəflərin imzasının olması zəruri idi.

Ailə və nikah. Azərbaycanda ailə-nikah münasibətləri bu dövrdə müsəlman hüququnun normaları ilə tənzimlənirdi və bu zaman Quran, Sürinə ilə yanaşı, digər mənbələr əsas hüquqi baza qismində çıxış edirdi. 1872-ci il Əsasnaməsinin 48-ci maddəsində uyğun olaraq nikahın bağlanması üçün əsaslardan biri kişinin 15, qadının isə 13 yaşa çatması idi. Lakin kişinin qadına ödəməli olduğu məhr xasında kəbin müqaviləsinin bağlanması aktının 15 yaşda həyata keçirilməsi ümumi qanunlara zidd idi, çünki ümumi qanuna müvafiq olaraq yetkinlik yaşına, yəni 21 yaşa çatmamış şəxslərin hər hansı mülki müqavilə bağlamaq hüquqları yox idi.

Müsəlman nikahı xalis mənəvi-dini əhəmiyyətlə yanaşı, mülki maddiyyatla qırılmaz surətdə bağlı idi ki, bu da məhr və ya əqqüsədah adı altında gəlinin nişanlısı tərəfindən ona verməli olduğu əmlak qismində, yəni boşanma zamanı gəlinin təminatına xidmət edən fialyə (vıkup) şəklində müəyyən edilən vəsaitdən ibarət idi. Məhr ər-arvad arasındakı mirasın predmeti ola bilməzdi və yalnız qadına məxsus idi. Nikah ittifaqı şəriətin göstərişlərinə uyğun olaraq yalnız bir şifahi vəkalət əsasında nikaha daxil olan tərəflərin müvəkkilləri tərəfindən bağlanılırdı və bu zaman kişi tərəfin müvəkkili qadın tərəfi qarşısında əmlak məsuliyyəti daşıyırdı. Bu öhdəlik kişi tərəfindən sözsüz icra olunmalı idi.

Müsəlman hüququna görə boşanma üçün əsaslar nikah aktının bağlanmasınadək və ondan sonra mövcud olan səbəb və hallardan, məsələn, bəkirəlikdə qeyri-sadiqlik, ər-arvadlıq həyatı üçün yararlı olmama, məlum ibarələri izhar etmə, boşanmanı satın alma hüququna görə qadının məhri öz ərinə güzəştə getməsi, ər-arvad həyatında onların bütün mənəvi və əmlak münasibətlərini dağıdan xəyanət və s. kimi hallardan asılı idi. Bu hallardan hər birində ərin məhri arvadına tam həcmdə verməsini nəzərdə tutan nikah müqaviləsinin məzmununun ziddinə olaraq ər tərəfindən məhrin hansı miqdarda - hissələrlə və ya tam həcmdə verməsinin müəyyən edilməsi şəriət qərarlarının həmin konkret hala necə tətbiq edilməsindən asılı idi.

Boşanma zamanı qadınlar kəbin ödəməsinin tutulmasını tələb edir, habelə özlərinin və uşaqların saxlanması haqqında iddia verirdilər. Kişilər də öz növbəsində arvadlarına onlardan olan uşaqlarının alınması haqqında iddia verə bilirdilər.

Torpaq hüququ. Torpaqla bağlı hüquq münasibətləri 1818, 1830, 1841, 1846, 1847, 1870-ci və s. illərdə qəbul edilmiş əsasnamələrdə öz tənzimini tapmışdı. 1870-ci il Əsasnaməsi ilə bir sıra digər məsələlərlə yanaşı, feodallarla kəndlilər arasında torpaqdan istifadə ilə əlaqədar meydana çıxan münasibətlər tənzimlənirdi. Həmin qanunun əsasında mülk sahibləri ilə kəndlilər arasındakı torpaq münasibətini müəyyən etmək üçün torpaq nizamnaməsi tərtib edilirdi və bu nizamnamə kəndlilərin istifadəsində olan pay torpağının sahəsini rəsmiləşdirirdi. Qanunda kəndlilərə torpaq payının ayrılması, həmin payın hökumətin yardımı olmadan satın almaq hüququ, kəndlilərin şəxsi azadlığı, kəndlilərin istifadə etdikləri pay torpağından torpaq sahibinə vergi ödəmələri, biyar mükəlləfiyyətlərinin ləğv olunması və bunun əvəzində hər desyatin pay torpağından 50 qəpik hesabı ilə pul ödənilməsi və s. məsələlər əks etdirilmişdi. Pay torpaqlarının satın alınması prosedurunun açıqlayan müvafiq maddədə onunla bağlı bərabər münasibətə rəfiət olunması göstərilirdi. Münsif kəndlilərin satın almaq istədiyi pay torpağının ödənc məbləğini və bu məbləğin ödənilmə müddətini müəyyən edir, tərəflərə öz qərarını bildirirdi. Bu məsələ ilə bağlı münsifin qərarlarından narazı qalan tərəfə müəyyən edilmiş müddətdə kəndli işləri üzrə quberniya idarəsinə şikayət etmək hüququ verildi.

Torpaqların hərracla icarəyə verilməsi qaydası 1893-cü ildə verilmiş xüsusi qanunla nəzərdə tutulurdu. İcarə müddəti 6 il müəyyən edilsə də, ümumi qaydaya əsasən bu müddətin 36 ilə qədər uzadılmasının mümkünlüyü qeyd olunurdu. Bununla belə, torpaq 12 ildən yuxarı müddətə icarəyə götürüldükdə bu sahə ilə məşğul olan baş idarənin razılığı olmalı idi. İcarədarın hərracın təsdiq olunması haqqındakı çağırış vərəqini aldığı gündən bir ay keçənədək onu qanuniləşdirmək üçün Dövlət əmlak idarəsinə gələrək onu rəsmiləşdirmədiyi halda, o, icarədən imtina edilmiş hesab edilir. Belə halda icarədarın hərrac qabağı qoymuş olduğu girov xəzinənin ixtiyarına keçirdi. Rəsmiləşdirilən icra müqaviləsində icarəyə verilən dövlət torpaqlarının dəqiq və ya heç olmasa təxmini sahəsi göstərilməli idi. İcarə haqqı ilin birinci yarısı üçün yanvarın 15-

dən, ikinci yarısı üçün isə iyulun 15-dən gec olmayaraq müvafiq qəzanın xəzinədarına təhvil verilməli idi.

1861-ci il iyunun 29-da "Zaqafqaziya ölkəsində torpaqların mərcələşdirilməsi haqqında əsasnamə təsdiq olunmuşdu. Bu əsasnaməyə görə, həm kənd icmalarının istifadəsində olan və həm də onların bilavasitə istifadəsində olmayan dövlət torpaqlarının sərhədlərini müəyyənləşdirmək qaydası qoyuldu. Həmin qanuna əsasən hər kənd icmasının bilavasitə istifadəsində olan torpaqlar həmin icma üçün ayrılmalı və torpaq sahəsinin sərhədi müəyyən edilməli idi. Lakin bu qərar kağız üzərində qaldı və torpaqların mərkəzləşdirilməsi sahəsində heç bir iş görülmədi.

1887-ci iyunun 2-də torpaqların mərcələşdirilməsi haqqında yeni bir əsasnamə elan edildi. Bu əsasnamə 1861-ci il əsasnaməsinə nisbətən geriyyə doğru atılmış bir addım idi. Belə ki, 1861-ci il əsasnaməsinə görə ayrı-ayrı kənd icmaları arasında sərhədlərin müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutulurdusa, 1887-ci il əsasnaməsində onlara kəndin və xeyli dövlət torpaqlarının daxil olacağı dairələrin təşkil edilməsi və onların arasında sərhəd qoymaq nəzərdə tutulurdu. 1887-ci əsasnaməsi mərcələşdirmə işini çox dolaşlıq hala saldı, onun qarşısını aldı. Torpaq üstündə münaqişələrin sayı, kəndlilərin narazılığı daha da artdı.

1896-cı ildə dövlət kəndlilərinin torpaq məsələsi haqqında yeni qanun layihəsi hazırlamaq üçün xüsusi bir komissiya təşkil edildi. Bu komissiya 1884-1887-ci illərdə Zaqafqaziyada dövlət kəndlilərinin iqtisadi məişətinin tədqiqi nəticəsində əldə edilmiş materialları I & II üçün əsas götürdü. Lakin torpaq məsələsi haqqında yeni qanun layihəsi hazırlamaq məsələsi böyük çətinliklərə rast gəldi. Belə ki, bu məsələni həll etməzdən qabaq mərkəzləşdirmə işinə başlamaq, ayrı-ayrı kənd icmaları və sahibkarların ixtiyarında olan torpaqların sərhədlərini müəyyən etmək lazım idi. Bu məqsədlə 1897-ci il mayın 26-da yeni bir qanun verildi. Bu qanuna görə 1887-ci il 2 iyun qanunu nəşr olunmamışdan əvvəl mövcud olan mərkəzləşdirmə qaydasını bərpa etməyə imkan verildi, bundan sonra isə torpaq quruluşu haqqında əsasnamə layihəsinin tərtib edilməsinə başlanıldı.

1897-ci il 26 may qanununa görə icmanın bilavasitə istifadəsində olan torpaqlar həmin kənddə yaşayan dövlət kəndliləri üçün müəyyən edilmiş normadan artıq olduqda belə bu torpaqlardan kəsib götürmək qadağan olunurdu. Beləliklə, torpaqların kənd icmalarının və ayrı-ayrı ailələrin ixtiyarını keçməsi üçün müəyyən şərait yarandı.

1900-cü il mayın 1-də verilmiş "Zaqafqaziya ölkəsində» dövlət kəndlilərinin torpaq quruluşu haqqında qanun 1897-ci il 26 may tarixli qanunu bir daha təsdiq etdi. Bu qanunda göstərilirdi ki, dövlət kəndlilərinin kənd icmalarına, çoxdan bəri onların istifadəsində olub heç bir münaqişə doğurmayan torpaqlar verilir. Burada olunduğu kimi, kənd icması yığıncaqlarına, yığıncaqda səs hüququ olan ailə başçılarına üçdə iki hissəsinin razılığı ilə torpaqlardan icma qaydası ilə istifadə ilə (nəslə) əvəz etməyə icazə verir.

Beləliklə, 1900-cü il qanunu ilə torpaqların dövlət kəndliləri arasında bərabər surətdə bölünməsinin zəruri olduğu haqqında yürüdülmə fikirlər alt-üst

edildi və icma torpaq mülkiyyətinə sarsidici zərbə endirildi. Bu qanun ictimai münasibətlərin inkişafından törənən bir qanun idi. Belə ki, həmin dövrdə kəndlilərin təbəqələşməsi, kənddə kapitalist münasibətlərinin inkişafı sürətlənmiş, torpaqların varlı kəndlilərin və qolçomaqların əlində toplanması yoxsul və ortabab kəndlilərin torpaqsızlaşması və onların muzdura - kənd proletariyatına çevrilməsi halları kütləvi xarakter almışdı.

Əmək hüququ. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda həyata keçirilən islahatlar kapitalist münasibətlərinin formalaşmasına və inkişafına böyük təkan vermiş oldu Bakıda və digər Azərbaycan qəzalarında sənaye proletariyatı və burcuaziya təbəqəsi formalaşdı. İlk vaxtlarda fəhlələrin iş vaxtının reqlamentləşdirilməməsi onların istismar olunmasına şərait yaradırdı. Nəticədə ayrı-ayrı sənaye sahələrində çalışan işçilər 14-16, bir sıra hallarda isə 18 saat işləməli olur və əməyinin müqabilində adekvat əmək haqqı ilə təmin olunmurdular. Əmək haqqının məbləği milli mənsubiyyətdən, işçinin cinsindən və yaşından asılı olaraq ödənilirdi. Rus fəhlələri ilə müqayisədə Cənubi Azərbaycandan gələn fəhlələrin əmək haqqı daha aşağı idi. Qadın və uşaq əməyi də az ödənişli idi Azyaşlı fəhlələr yetkin işçilərin yerinə yetirdiyi işi görmələrinə baxmayaraq onlardan 2 - 3 dəfə az maaş alırdılar. Əməyin mühafizəsi məsələlərinə riayət edilmirdi. İşgüzar adi məişət və əmək şəraitindən məhrum idilər. Müxtəlif cərimə və əmək haqqından tutulmaların olmasına baxmayaraq, onların məbləği hüquqi cəhətdən tənzimlənməmiş qalırdı.

1886-cı il 3 iyun tarixdə qəbul edilmiş cərimələr haqqında qanun Bakı quberniyasına 1900-cu ilin yanvarından başlayaraq tətbiq edilmişdi. Qanunun əsasında işlənilib hazırlanmış «cərimələr cədvəli» sahibkarların müxtəlif hallar üzrə işə gəlməmə və ya işdə yol verilən fasiləyə görə material və alətlərin korlanmasına, inzibati rəhbərliyin nümayəndələrinə qarşı işlədilən hər hansı kobud sözə və s. görə cərimələmək hüququnu müəyyən edirdi Həmin qanun qəbuluna qədər Azərbaycanın sənaye müəssisələrində fəhlələrdən tutulan cərimələr sahibkarların vəsaiti kimi istifadə olunurdu. Qanun cərimələrin xüsusi fonda daxil edilməsini və bu vəsaitlərin fabrik müfəttişliyinin sanksiyası əsasında fəhlələrin ehtiyacları üçün xərclənməsini nəzərdə tuturdu.

1882 və 1886-cı illərdə fəhlə əməyindən istifadə, onların götürülmə qaydalarını nəzərdə tutan qanunlar qəbul edildi. 2 iyun 1887-ci ildə qəbul edildi. “Fabrik-zavod sənaye müəssisəsində iş vaxtını bölünməsi və müddəti haqqında” qanunla iş vaxtının maksimum müddəti 11,5 saat müəyyən edilir və bayram günlərində istirahət nəzərdə tutulurdu. Bununla belə bir çox sənaye müəssisələrində iş günü 12 saat və bəzən artıq davam edirdi.

Sahibkarlarla fəhlələr arasında mütəmadi olaraq baş verən ixtilaflar onların arasındakı əmək hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsini zəruri edirdi. Fəhlələrin getdikcə artan narazılığının, inqilabi əhval-ruhiyyəli çıxışların qarşısını alma məqsədilə hökumət təsisatları sahibkarlara əmək haqqı və əmək şəraiti ilə bağlı fəhlələrlə danışıqlara gedilməsini və bu məsələlərin qarşılıqlı

şəkildə nizamlanmasını təlqin edirdilər. Bu baxımdan da ayn-ayn müəssisələrdə lokal aktlar müştərək müqavilələr bağlanması üçün müəyyən addımlar atılırdı.

Cinayət hüququ. Azərbaycanda bu dövrdə hakimiyyət tərəfindən qəbul edilmiş və ilkin tətbiq edilən cinayət qanunvericiliyi aktlarından biri 1831-ci ildə verilmiş «Məhkəmə və cəza, keçmiş tatar distansiyalarının, Yelizavetpol dairəsinin, müsəlman əyalətlərinin sakinlərinin və dağlı xalqlarının cinayətləri və xətaləri haqqında Qaydalar» idi. Həmin Qaydalara uyğun olaraq hüquqa zidd əməllər sadə xətalara, aztəhlükəli və ağır cinayətlərə bölünürdü Oğurluq və dələduzluq yolu ilə əldə edilmiş əşyanın dəyəri gümüş pulla 5 manata qədər olduğu hallarda müvafiq əməllər, sərxoşluq, özbaşınalıq, itaətsizlik, ədəbsizlik və s. xəta sayılırdı. Xətalara baxılması yalnız kənd başçıları (bəylərin və ağaların) məhkəmə səlahiyyətlərinə aid idi ki, bu barədə də həmin paraqrafın başlanğıcında danışıldı. Talanan əşyanın dəyərinin 5 manatdan 100 manata qədər olduğu hallarda, birinci və ya ikinci dəfə törədilən oğurluq və dələduzluq əməlləri aztəhlükəli cinayətə aid edilirdi.

1831-ci il Qaydaları dəyəri 5 manatdan 100 manatadək təşkil edən üçüncü dəfə törədilmiş oğurluq və dələduzluq; məbləği 100 manatdan artıq olan birinci dəfə törədilmiş oğurluq və dələduzluq, soyğunçuluq və adamöldürmə kimi ictimai təhlükəli əməlləri, habelə törədilməsinə görə soyğunçuluq və adamöldürmə kimi cinayətlərə görə nəzərdə tutulan cəzaya uyğun cəzaların müəyyən edildiyi bütün digər cinayətləri ağır cinayətlərə aid edirdi. Ağır cinayət törətmiş təqsirkarlar yaşayış yerindən asılı olmayaraq, ümumi qanunlar əsasında mühakimə olunurdular.

Oğurluq və ya dələduzluqla vurulmuş zərərin ödənilməsinə görə məsuliyyət yalnız belə əməllərdə təqsirli bilinən şəxslərin üzərinə qoyulmuşdu. Təqsirli şəxsin oğurlanmış əşyanı qaytara bilmədiyi və ya onun dəyərini ödənilmədiyi halda, zərərin ödənilməsinə görə məsuliyyət cinayətkarları və ya cinayətin izlərini gizlədən, habelə cinayətin törədilməsini bilən, lakin bu barədə səlahiyyətli orqanlara məlumat verməyən şəxslərin üzərinə düşürdü. Göstərilənlərin olmadığı halda zərər bütün sakinlər, xüsusilə də kənd başçıları tərəfindən ödənilməli idi. Ağalar, bəylər və digər kənd starşınaları belə cəzaya düçar olma qorxusu altında onların ərazisində cinayətlərin törədilməsinin qarşısını hər vasitə ilə atmağa çalışırdılar.

Qaydalar yalan xəbərçiliyə görə məsuliyyət nəzərdə tuturdu. Belə ki, əgər istintaq nəticəsində şikayətdə ehtiva olunan faktların həqiqətə uyğun olmadığı və faktların şikayətçi tərəfindən qəsdən təhrif edildiyi («yalançı şikayətçinin» əsaslandığı səbəblərdən asılı olmayaraq) aydınlaşarsa, həmin şəxs cəzaya məruz qalırdı.

Qarət formasında oğurluq etmiş şəxs, əgər oğurlanmış əşyaların məbləği 20 manatdan az olarsa. «Şəhər məhkəməsi haqqında» 1823-cü il Yermalov Əsasnaməsinə görə «iş evi»nə göndərilirdi və o, burada etdiyi cinayətlə vurduğu zərəri ödəyib qurtaranadək işlənməli idi. Şəxs zərəri ödəməklə yanaşı, oğurlanmış əmlakın dəyərindən artıq olan müəyyən faizləri də ödəməyə borclu idi. Qarət formasında oğurluğun təkrarən törədildiyi halda, təqsirkara «iş

evi»ndə iki şallaq zərbəsi vurulduqdan sonra o, burada etdiyi cinayətlə vurduğu zərəri ödəyib qurtaranadək işləməyə və «iş evi»nin xeyrinə oğurlanmış əşyaların ikiqat dəyəri həcmində faiz ödəməyə borclu idi. Əşər bu əməl üçüncü dəfə törədilərdisə, oğurlanmış əşyaların məbləği 20 manata qədər olduğu halda bel, yaxud bu məbləgdən artıq birinci dəfə törədildiyi zaman təqsirkar məhkəmədə mühakimə olunur və hökm çıxarılanadək həbdə saxlanılırdı. Məhkəmənin hökmünə uyğun olaraq məhkum katorqa işlərinə cəlb edilirdi. Bu cəza tədbiri sonradan şallaqlamaqla və rekruta vermə ilə əvəz edilmişdi. Hərbi xidmətə yararsız şəxslər Sibirə köçürülürdü. Lakin rekruta vermə və Sibirə köçürmə bütöv bir ailəni onun başçısından məhrum edirdi ki, bu da ailə təsərrüfatının tənəzzülünə gətirib çıxarırdı. Adamları yuxanda göstərilən cinayətləri törətməyə vadar edən əsas səbəb aclıq və sonsuz ehtiyaclar idi. Ona görə də sonralar qərara alınmışdı ki, birinci dəfə törədilən qərar formasındakı oğurluğa görə, oğurlanmış əşyaların məbləği 20 manatdan artıq, lakin 100 manatdan az olduğu halda, təqsirkar məhkəmənin hökmü əsasında yalnız şahlıq zərbəsi cəzasına məruz qala bilərdilər.

Göstərilən eyni əməlin ikinci dəfə törədilməsinə görə (takan edilmiş əşyaların məbləğinin 20 manatdan artıq, lakin 100 manatdan az olduğu qərar formasında oğurluğa görə), təqsirkar məhkəmənin hökmü ilə şallaq cəzasına məhkum edilir, yaxud rekruta verilir və ya Sibirə sürgün olunurdu. Dələduzluq əməlinin birinci dəfə törədildiyi və ələ keçirilmiş məbləğin 20 manatdan az olduğu halda təqsirkar zərəri ödəyib qurtaranadək «iş evi»ndə işləməli idi. Həmin əməlin ikinci dəfə törədildiyi və bu zaman məbləğin 20 manatdan az olduğu halda təqsirkar həbs olunur və ona yemək verilməsi qadağan edilir, yalnız çörək və su verilməsi nəzərdə tutulurdu. Bundan sonra təqsirkar zərri ödəyib qurtaranadək, habelə ələ keçirilmiş əşyaların məbləğinə bərabər «iş evi»nin xeyrinə həmin məbləği ödəyəndək «iş evi»ndə çalışırdı. Üçüncü dəfə və məbləği 20 manata qədər olan dələduzluğa görə təqsirkar 3 gün ərzində «çörək və su ümidinə» qalır, sonra isə zərəri ödəyəndək, habelə «iş evi»nin xeyrinə dələduzluğa yolu ilə ələ keçirilmiş əşyaların ikiqat dəyərini ödəyib qurtaranadək burada işləyirdi.

Qaydalar müəyyən edirdi ki, cəza həmişə cinayətin hər bir iştirakçısının təqsirinin dərəcəsinə uyğun olmalıdır. Cinayəti gizlədib xəbər verməməyə görə 100 zərbədən artıq olmamaqla şallaq və ya dəyənək cəzası müəyyən edilirdi.

Qubernatorlara bütün polis məmurlarına münasibətdə cəza növündə cərimə əvəzinə hərbi xidmətdə olduğu kimi həbs cəzasını tətbiq etmək hüququ verilmişdi. Polismeystrlər və bu idarələrdə çalışan digər rütbəli məmurlar da həbs cəzasına məhkum otuna bilərdilər. Lakin belə qisimdə olan məmurların cəzalandırılması ilə bağlı qubernator ali Zaqafqaziya hökumətinə məlumat verməli idi.

Ümumiyyətlə, cinayət hüququ sahəsində Azərbaycanda Rusiya qanunvericiliyinin tətbiqi ilə dövlət əleyhinə cinayətlər istisna olmaqla, bütün digər cinayətlərin törədilməsinə görə ölüm hökmü ləğv edilmiş, bədən əzələlərinin kəsilməsi ilə əllərin, qulaq burunun kəsilməsi, göz çıxarılması ilə əlaqədar cəzaların tətbiqi aradan qaldırılmışdı.

Qəza rəisləri öhdəliklər və 30 manat məbləğinədək pul iddiaları üzrə mübahisələrə baxmağa, 15 manatadək iddiaları isə qəti həll etməyə səlahiyyətli idilər. Birinci və ikinci dəfə törədilən və vurulmuş zərərin miqdarı 25 manatdan artıq olmayan az əhəmiyyətli cinayətlər haqqında işləri də qəza rəisləri qəti olaraq həll edirdilər, yəni sonradan hər hansı bir orqana onların qərarından şikayət verilə bilməsi istisna olunurdu. Göstərilən cinayətin üçüncü törədildiyi halda, iş məhkəmədə baxılırdı.

Azərbaycanda müstəmləkə əleyhinə çıxışların yatırılması məqsədilə ilə cəza sistemi sərtləşdirilmişdi. Barəsində bəraət hökmü çıxarılan şəxslər məhkəmənin qərarı ilə şübhə altında saxlanıla və polisin xüsusi nəzarəti altına göndərilə bilərdi.

1844-cü il 22 fevral tarixli fərmanla Qafqazın baş idarə rəisinə cinayət məhkəməsi və mülki məhkəmə palatasının hökmü ilə şübhəli hesab olunan şəxslərin müəyyən müddətə Sibirə sürgünə və ya həbs rotasına göndərmək hüququ verilirdi. Sürgün edilənin nümunəvi davranışı həmin müddətin qısaltılmasına səbəb ola bilərdi. Sürgün müddəti şəxsə elan olunmurdu. Cinayətə görə cismani cəzaya məruz qala bilən şəxslərə 1844-cü il fərmanının tətbiq edildiyi halda, onlar həbs rotasına verilir, yüksək təbəqədən olan şəxslərə isə cismani cəza qanunla qadağan olunur və onlar Rusiyanın ayrı-ayrı quberniyalarına sürgün edilirdilər. Sürgünün, yaxud həbs rotasına göndərmənin müddətinin qısaltılması və ya əksinə, uzadılması məhkum olunan şəxsin göndərildiyi yerin qubernatorundan və sürgün edilənin əvvəlki yaşayış yerinə vaxtından əvvəl qaytarılmasına icazə verilib-vertiməməsini həll etmək iqtidarında olan Zaqafqaziya diyarının baş idarə rəisindən asılı idi. Həbs rotasında olma müddəti beş, sürgün müddəti isə səkkiz ildən artıq ola bilməzdi.

1844-cü ilin sentyabrında Qafqazın baş idarə rəisinə təqsirli bilinən şəxsləri məhkəmənin hökmü olmadan, öz mülahizəsinə görə polisin daxili nəzarəti altında Zaqafqaziya diyarından uzaqda yerləşən imperiyanın daxili quberniyalarına daimi və ya müəyyən müddətə yaşamağa göndərmək hüququ verildi. Həbs rotasında olma müddəti beş ildən səkkiz ilədək artırıldı. Baş idarə rəisi qəbul edilmiş qərar haqqında hər dəfə yüksək hakimiyyət orqanlarından icazə almalı və Qafqaz komitəsinə məlumat verməli idi.

15 avqust 1845-ci il tarixdə cinayət hüququ sahəsində ilk məcəllələşdirilmiş akt - Cinayət və islah cəzaları haqqında Qanunnamə qəbul edilir. Hər biri bölmə və fəsillərə ayrılan 12 hissədən və 2224 maddədən ibarət olan Qanunnamənin bütün Rusiya təbəələrinə şamil edilməsi nəzərdə tutulurdu. Qanunnamənin birinci bölməsində ümumi hissəyə aid olan hüquq institutları əks etdirilmişdir. Cinayət və xəta anlayışlarını ümumiləşdirən Qanunnamə bunların hər ikisini «həm qanuna zidd əməlin özü, həm inayət və ya islah cəzası qorxusu altında qanunun göstərişini icra etməmək» kimi aydınlaşdırır.

Qanunnamədə təqsirin formaları (qəsd və ehtiyatsızlıq), cinayətin edilmə mərhələləri (qəsdin meydana çıxması, cinayətə hazırlıq, cinayətə sui-qəsd və «baş vermiş», yəni bitmiş cinayət), iştirakçılığın növləri (qabaqcadan razılaşma ilə iştirakçılıq və qabaqcadan razılaşma olmadan iştirakçılıq), təqsiri yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallar, cinayət məsuliyyətini istisna edən hallar

göstərilirdi. İştirakçıların dairəsini geniş surətdə müəyyənləşdirən qanunnamə təşəbbüsçüləri, təhrikçiləri, icraçıları, qızıışdıranları, təçiləri, köməkçiləri, cinayət etməyə yol verənləri və cinayəti gizlədənləri ayırmaqla, onların hər birinin rolunu ya məsuliyyətini müəyyən edir.

Cinayətlərin sisteminə din əleyhinə olan cinayətlər, dövləti cinayətlər (hakimiyyətə qarşı üsyan. dövlətə xəyanət, imperatora qarşı sui-qəsd və s.), idarəetmə qaydaları əleyhinə cinayətlər (hakimiyyətdən sui-istifadə, xəzinə oğurluğu, xəzinəyə zərər yetirmə, sənədlərin saxtalaşdırılması, xidməti sirlərin yayılması, saxta pul qiymətli kağızlar və nişanlar hazırlanması, hakimiyyət tabe olmama, ədalətsiz məhkəmə hökm və qərarlarının çıxarılması və s.), şəxsiyyət əleyhinə cinayətlər, əmlak cinayətləri, ailə əleyhinə cinayətlər, vəzifə, ədəb qaydaları əleyhinə cinayətlər daxil idi.

Qanunnamə cəzaları iki kateqoriyaya cinayət cəzalarına və islah cəzalarına bölür. Ümumilikdə 35 dərəcəyə bölünən 14 cəza növü müəyyən edilmişdi. Cinayət cəzalarına bütün ictimai vəziyyət hüquqlarından məhrum etmə və ölüm cəzası, bütün ictimai vəziyyət hüquqlarından məhrum etmə və katorqaya göndərmə, bütün hüquqlarından məhrum etmə və Qafqaza sürgün, bütün ictimai vəziyyət hüquqlarından məhrum etmə və Sibirə sürgün cəzaları aid edilirdi. İslah cəzalarına isə bütün xüsusi hüququ və imtiyazlardan məhrum etmə və Sibirə sürgün, islah həbs bölmələrinə vermə, həbsxanaya, qalaya salma, başqa quberniyaya sürgün, həbs, töhmət, irad və təlqin etmə, pul cəriməsi aid edilmişdi. İctimai hüquqlarından məhrum etmə bütün vətəndaşlıq hüquqlarından, silki imtiyazlardan, mülkiyyətdən məhrum edilməni, ər-arvad

valideynlik hüquqlarının xitamını nəzərdə tuturdu Bütün xüsusi hüquq və imtiyazlardan məhrum etmə dedikdə isə fəxri titullardan. zadəganlıqdan. rütbələrdən. fərqləndirici nişanlardan, qulluğa daxil olmaq, tacir gildiyalarına yazılmaq, şahid və qəyyum qismində çıxış etmək hüquqlarından məhrum edilmə başa düşülürdü.

Cəzalar əsas, əlavə və əvəzedici cəzalara bölünürdü. Əsas cəzalar cəzanın 11 növündən ibarət idi. 1863-cü ildə verilmiş reskriptlə mülki və hərbi məhkəmələrin hökmlər üzrə qamçı və çubuqla döyülmə cəzaları, cinayətkarlara damğa və nişanların qoyulması ləğv olundu.

Bərişiq ədliyyəsinə həyata keçirən məhkəmələrin aidiyyətinə daxil olan cinayətlər Cinayət və islah cəzaları hüququnda Qanunnamədən ayrılmış şəkildə xüsusi məcəllədə 1864-cü ildə verilmiş. Bərişiq hakimlərinin tətbiq etdiyi cəzalar haqqında nizamnamədə əks etdirildi 1845-ci il Cinayət və islah cəzaları haqqında Qanunnamənin yeni redaksiyaları 1857, 1865 və 1885-ci illərdə verilmişdir. 1885-ci il redaksiyasında Qanunnaməyə bir sıra qanunvericilik aktları imperatoru təhqir etmə (1882-ci il), partlayıcı maddələr haqqında (1882), fəhlələr və kənd işçiləri haqqında (1886) və s. daxil edilməklə yanaşı, məhkəməyə hüquqda boşluq olduğu zaman qanunu tamamlamaq hüququ verən analogiya institutu da daxil edildi.

Bu Qanunnamədə cinayət cəzalandırılması qanunla nəzərdə tutulan hərəkət və ya hərəkətsizlik kimi başa düşülürdü. 1885-ci il Qanunnaməsinə iki minə qədər cinayət tərkibi məlum idi. Cinayətin obyekt, subyekt, obyektiv və

subyektiv cəhətinə münasibətdə qanunvericiliyin normaları inkişaf etdirilmişdi. Cinayət hüququ sahəsində həmin dövrdə mövcud olan mənbələrin sırasına 1875-ci il Hərbi-cinayət məəcəlləsi və 1886-cı il cəzalar haqqında hərbi- dəniz nizamnaməsi də daxil idi. Həmin normativ aktlar yalnız orduda hərbi xidmətdə olanlara deyil, həmçinin baxılmasının hərbi və hərbi-səhra məhkəmələrinə yönəldildiyi siyasi cinayətlərin törədilməsində ittiham edilən şəxslərə də şamil olunurdu.

Azərbaycan hüdüdlərində ağır istismar nəticəsində mövcud recimdən narazı olan xüsusi kəndli dəstələrinin - qaçaqların müstəmləkəçilərə və yerli istismarçılara qarşı mübarizəsinin ayrı-ayrı formaları cinayət əməlləri kimi qeydə alınır. Bu cür çıxışların sosial köklərini və onların xarakterini nəzərə almayan hakimiyyət dairələri, onların da ardınca rus burcua hüquqşünasları qaçaqların hərəkətlərini «quldurluq və qarət» kimi tövsif edirdilər. Geniş əhali kütlələrinin istibdada və istismara qarşı mübarizə formalarını əks etdirən faktlar cinayətkarlığın vəziyyəti haqqındakı ümumi məlumatlara da daxil edilirdi.

Məhkəmə prosesi. Komendantların başçılıq etdikləri şəhər məhkəmələrində iş üzrə icraat maksimum dərəcədə tezləşdirilmişdi. Şəhər məhkəməsi, bir qayda olaraq, bir gün ərzində ona baxıb qərar çıxarmalı idi. Müstəsna hallarda, məsələn, müsəlman dini şəxsləri tərəfindən şəriət normalarına dair izahın verilməsi zərurəti yarandıqda, işə baxılması şəhər əhalisi üçün üç, kənd əhalisi üçün isə yeddi gün müddətinə uzadılırdı. Şəhər məhkəmələrində iş üzrə icraat şəriətin qərarlarına uyğun və ya adət normaları əsasında həyata keçirilir, həmin münasibətləri tənzimləyən müsəlman hüquq normalarının olmadığı halda isə qərar Rusiya qanunları əsasında çıxarıldı. Məhkəmə icraatı şifahi formada aparılırdı.

Şəhər məhkəmələrinin qərarlarında Rusiya qanunlarına və şəriət kitablarının bu və ya digər fəsinə, habelə adətlərə (ümumiyyətlə, əsasında işə baxılan aktlara) istinadın olmaması, sübutların qiymətləndirilməməsi, təqsirin sübuta yetirilməməsi, sübutların bir qisminə onların digər qismi ilə müqayisədə əsassız şəkildə üstünlük verilməsi. işə faktiki olaraq məhkəmənin tam tərkibilə deyil, yalnız onun ayrı-ayrı üzvlərinin iştirakı ilə baxılması və prosessual qanunun bir çox digər şərti və şərtsiz pozuntuları çar recimi tərəfindən təsis edilmiş məhkəmə üçün adı hallara çevrilmişdi. Məhkəmənin sədri komendant öz şəxsi mülahizəsinə görə qanunla nəzərdə tutulmayan cəzalar təyin edirdi.

Hakimlər məhkəmə qərarını elan edərkən apelyasiya şikayəti verilməsi müddətini də xüsusi qeyd etməli (mütləq yazılı formada əks etdirilməklə) və tərəflərin bu müddəti buraxmasının nəticələri barədə onlara izahat verməli idilər. 1831-ci il Qaydalarına dək mövcud olmuş apellyasiya şikayəti ilə Senata müraciət etmək üçün 2 illik müddət 1 ilə endirildi. Ali zaqafqaziya hökumətinin *kat*» edilməsi və Senata göndərməli olan bütün anellyasiyaların və adı şikayətlərin bu təsisatə ünvanlanması nəzərdə tutulurdu. Məhkəmə baxışından sonra çıxarılmış hökmlə birlikdə iş üzrə materiallar müsəlman əyalətləri rəisinə göndərilirdi. O da öz növbəsində işə yenidən baxmaq məhkəmənin hökmünü ləğv etmək və ya iş üzrə yeni qərar çıxarmaq hüququna malik idi. Müsəlman

əyalətlərinin rəisi tərəfindən çıxarılan qərar diyarın baş idarə rəisi tərəfindən təsdiq edilməli idi.

Mühakimə icraatı rus dilində aparılırdı. zərurət yarandıqda məhkəmə iclasında tərcüməçi iştirak edə bilərdi Prosesdə tərəflərdən biri rus dilini bilməyən yerli sakin olduğu halda məhkəmənin iş üzrə çıxardığı qərar yerli dilə tərcümə edilməli idi. Burada başqa, Qaydalar ana dilində şikayət yazmaq, iddia vermək hüququnu nəzərdə tuturdu.

Azərbaycanın əyalət məhkəmələrində mülki işlər üzrə ədalət mühakiməsinin aparılması qaydası Rusiyanın mərkəzi quberniyalarında mülki-hüquqi mübahisələr üzrə mühakimə icraatının ümumi qaydasına yaxın idi. Lakin Rusiya mülki mühakimə icraatının ümumi qaydasından müəyyən istisnalar da mövcud idi Belə ki, mülki işlərə baxılmasının və bu işlər üzrə qərarlar çıxarılmasının

əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarət idi: birincisi, hətta məzmununa görə eynilik təşkil edən işlər eyni cür araşdırılmırdı. Onların bir qismi Rusiya qanunlarına. digər qismi isə şəriət qaydalarına və ya yerli adətlərə əsasən baxılıb həll edilirdi; ikincisi, mülki-hüquqi mübahisənin tərəfləri qeydlərin oxunmasına çağırılmırdılar, çünki icraat şifahi idi; üçüncüsü, məhkəmə istintaqının protokolu tərtib edilmirdi. məhkəmə qərarları curnal üzrə ikinci instansiyaya apellyasiya şikayəti verilməsi (Azərbaycanda o dövrdə bu instansiyanı müsəlman əyalətləri rəisliyi əvəz edirdi) müddətləri göstərilməklə elan olunurdu; dördüncüsü, appelyasiya şikayəti heç bir istisnalıq olmadan bütün işlər üzrə verilə bilərdi; beşincisi, əgər apellyasiya şikayəti vermə müddəti keçdiyi halda müsəlman əyalətləri rəisi bu müddəti bərpa etmək, yəni şikayəti qəbul edərək baxmaq hüququna malik idi; altıncısı, müsəlman əyalətləri rəisinin qərarı ilə razılaşmadığı halda narazı tərəf apelyasiya şikayətini Zaqafqaziya diyarının bas idarə rəisinə verə bilərdi. Baş idarə rəisi heç bir istisnaya yol verilmədən bütün işləri qəti olaraq həll edirdi və onun qərarından apellyasiya şikayəti verilə bilməzdi.

1840-cı ildən sonra yaradılmış qəza məhkəmələrində işlərə ümumrusiya qanunlarına uyğun olaraq baxılırdı. Mülki-hüquqi iddialarda zərərin miqdarı, cavabdehin mülkünün yerləşdiyi yer, iddianın qanuniliyini və əsaslılığını təsdiq edən sübutlar və s. kimi məsələlər mütləq göstərilməli idi. Göstərilən atributların olmadığı halda, iddia müddəti keçdikdə məhkəmə iddiaçının iddiasını qəbul etməkdən imtina etməyə səlahiyyətli idi. Mülk sahibliyi ilə əlaqədar işlər üzrə məhkəmə qərarının şahid ifadələri ilə əsaslandırması Qanunlar toplusunun X cildi, 684-cü maddəsinin 2-ci hissəsinə uyğun olaraq qadağan olunurdu.

Daşınmaz əmlakın bölgüsü haqqında mülki işin icraatı zamanı məhkəmə tərəflərdən onların əmlaka qanuni sahiblik hüququnun olduğunu təsdiq edən sənədlərin təqdim olunmasını tələb edirdi. Şahidlərin ifadələri onların andından sonra dinlənilirdi. Etibarnamə olduqda bir neçə iddiaçının mənafeələrini onlardan biri təmsil edə bilərdi.

Əmlakın özgəninkiləşdirilməsi ilə əlaqədar mübahisələrə baxılarkən məhkəmələr hər bir konkret halda vərəsəlik hüququ və daşınmaz əmlakın

bölgüsü məsələlərinin müsəlman hüquq normalarına görə həllinə hansı hallarda yol verildiyini və bu normaların hüquqi qüvvəsinin dövlət mənafeyinə zidd olmamaq şərtilə hansı dərəcədə saxlamasını əsas tutmağa borclu idilər.

Mülki-hüquqi iddianı və ya müttəhimin təqsirini təsdiq edən əsas sübut növlərindən biri şahid ifadələri sayılırdı. Şahidlər öz ifadələrini and içməklə verirdilər. Şahid qismində təfriqəçilərin çıxış etdikləri hallarda, onlar and içmə əvəzinə öz ifadələrinin düzgünlüyü haqqında qanunla müəyyən edilmiş qaydada iltizam verirdilər.

SUAL 2. Azərbaycanca rus cinayət qanunvericiliyinin tətbiqi.

Cinayət hüququ. Azərbaycanda bu dövrdə hakimiyyət tərəfindən qəbul edilmiş və ilkin tətbiq edilən cinayət qanunvericiliyi aktlarından biri 1831-ci ildə verilmiş «Məhkəmə və cəza, keçmiş tatar distansiyalarının, Yelizavetpol dairəsinin, müsəlman əyalətlərinin sakinlərinin və dağlı xalqlarının cinayətləri və xətaları haqqında Qaydalar» idi. Həmin Qaydalara uyğun olaraq hüquqa zidd əməllər sadə xətalara, aztəhlükəli və ağır cinayətlərə bölünürdü. Oğurluq və dələduzluq yolu ilə əldə edilmiş əşyanın dəyəri gümüş pulla 5 manata qədər olduğu hallarda müvafiq əməllər, sərxoşluq, özbaşınalıq, itaətsizlik, ədəbsizlik və s. xəta sayılırdı. Xətalara baxılması yalnız kənd başçılarının (bəylərin və ağaların) məhkəmə səlahiyyətlərinə aid idi ki, bu barədə də həmin paraqrafın başlanğıcında danışıldı. Talanan əşyanın dəyərinin 5 manatdan 100 manata qədər olduğu hallarda, birinci və ya ikinci dəfə törədilən oğurluq və dələduzluq əməlləri aztəhlükəli cinayətə aid edilirdi.

1831-ci il Qaydaları dəyəri 5 manatdan 100 manatadək təşkil edən üçüncü dəfə törədilmiş oğurluq və dələduzluq; məbləği 100 manatdan artıq olan birinci dəfə törədilmiş oğurluq və dələduzluq, soyğunçuluq və adamöldürmə kimi ictimai təhlükəli əməlləri, habelə törədilməsinə görə soyğunçuluq və adamöldürmə kimi cinayətlərə görə nəzərdə tutulan cəzaya uyğun cəzaların müəyyən edildiyi bütün digər cinayətləri ağır cinayətlərə aid edirdi. Ağır cinayət törətmiş təqsirkarlar yaşayış yerindən asılı olmayaraq, ümumi qanunlar əsasında mühakimə olunurdular.

Oğurluq və ya dələduzluqla vurulmuş zərərin ödənilməsinə görə məsuliyyət yalnız belə əməllərdə təqsirli bilinən şəxslərin üzərinə qoyulmuşdu. Təqsirli şəxsin oğurlanmış əşyanı qaytara bilmədiyi və ya onun dəyərini ödənilmədiyi halda, zərərin ödənilməsinə görə məsuliyyət cinayətkarları və ya cinayətin izlərini gizlədən, habelə cinayətin törədilməsini bilən, lakin bu barədə səlahiyyətli orqanlara məlumat verməyən şəxslərin üzərinə düşürdü. Göstərilənlərin olmadığı halda zərr bütün sakinlər, xüsusilə də kənd başçıları tərəfindən ödənilməli idi. Ağalar, bəylər və digər kənd starşinaları belə cəzaya düşər olma qorxusu altında onların ərazisində cinayətlərin törədilməsinin qarşısını hər vasitə ilə atmağa çalışırdılar.

Qaydalar yalan xəbərçiliyə görə məsuliyyət nəzərdə tuturdu. Belə ki, əgər istintaq nəticəsində şikayətdə ehtiva olunan faktların həqiqətə uyğun olmadığı və faktların şikayətçi tərəfindən qəsdən təhrif edildiyi («yalançı şikayətçinin») əsaslandığı səbəblərdən asılı olmayaraq) aydınlaşarsa, həmin şəxs cəzaya məruz qalırdı.

Qarət formasında oğurluq etmiş şəxs, əgər oğurlanmış əşyaların məbləği 20 manatdan az olarsa, «Şəhər məhkəməsi haqqında» 1823-cü il

Yermalov Əsasnaməsinə görə «iş evi»nə göndərilirdi və o, burada etdiyi cinayətlə vurduğu zərəri ödəyib qurtaranadək işlənməli idi. Şəxs zərəri ödəməklə yanaşı, oğurlanmış əmlakın dəyərindən artıq olan müəyyən faizləri də ödəməyə borclu idi. Qarət formasında oğurluğun təkrarən törədildiyi halda, təqsirkara «iş evi»ndə iki şallaq zərbəsi vurulduqdan sonra o, burada etdiyi cinayətlə vurduğu zərəri ödəyib qurtaranadək işləməyə və «iş evi»nin xeyrinə oğurlanmış əşyaların ikiqat dəyəri həcmində faiz ödəməyə borclu idi. Əşər bu əməl üçüncü dəfə törədilərdisə, oğurlanmış əşyaların məbləği 20 manata qədər olduğu halda bel, yaxud bu məbləğdən artıq birinci dəfə törədildiyi zaman təqsirkar məhkəmədə mühakimə olunur və hökm çıxarılanadək həbdə saxlanılırdı. Məhkəmənin hökmünə uyğun olaraq məhkum katorqa işlərinə cəlb edilirdi. Bu cəza tədbiri sonradan şallaqlamaqla və rekruta vermə ilə əvəz edilmişdi. Hərbi xidmətə yararsız şəxslər Sibirə köçürülürdü. Lakin rekruta vermə və Sibirə köçürmə bütöv bir ailəni onun başçısından məhrum edirdi ki, bu da ailə təsərrüfatının tənəzzülünə gətirib çıxarırdı. Adamları yuxanda göstərilən cinayətləri törətməyə vadar edən əsas səbəb aclıq və sonsuz ehtiyaclar idi. Ona görə də sonralar qərara alınmışdı ki, birinci dəfə törədilən qarət formasındakı oğurluğa görə, oğurlanmış əşyaların məbləği 20 manatdan artıq, lakin 100 manatdan az olduğu halda, təqsirkar məhkəmənin hökmü əsasında yalnız şahlıq zərbəsi cəzasına məruz qala bilərdilər.

Göstərilən eyni əməlin ikinci dəfə törədilməsinə görə (takan edilmiş əşyaların məbləğinin 20 manatdan artıq, lakin 100 manatdan az olduğu qarət formasında oğurluğa görə), təqsirkar məhkəmənin hökmü ilə şallaq cəzasına məhkum edilir, yaxud rekruta verilir və ya Sibirə sürgün olunurdu. Dələduzluq əməlinin birinci dəfə törədildiyi və ələ keçirilmiş məbləğin 20 manatdan az olduğu halda təqsirkar zərəri ödəyib qurtaranadək «iş evi»ndə işləməli idi. Həmin əməlin ikinci dəfə törədildiyi və bu zaman məbləğin 20 manatdan az olduğu halda təqsirkar həbs olunur və ona yemək verilməsi qadağan edilir, yalnız çörək və su verilməsi nəzərdə tutulurdu. Bundan sonra təqsirkar zərəri ödəyib qurtaranadək, habelə ələ keçirilmiş əşyaların məbləğinə bərabər «iş evi»nin xeyrinə həmin məbləği ödəyəndək «iş evi»ndə çalışırdı. Üçüncü dəfə və məbləği 20 manata qədər olan dələduzluğa görə təqsirkar 3 gün ərzində «çörək və su ümidinə» qalır, sonra isə zərəri ödəyəndək, habelə «iş evi»nin xeyrinə dələduzluğa yolu ilə ələ keçirilmiş əşyaların ikiqat dəyərini ödəyib qurtaranadək burada işləyirdi.

Qaydalar müəyyən edirdi ki, cəza həmişə cinayətin hər bir iştirakçısının təqsirinin dərəcəsinə uyğun olmalıdır. Cinayəti gizlədib xəbər verməməyə görə 100 zərbədən artıq olmamaqla şallaq və ya dəyənk cəzası müəyyən edilirdi.

Qubernatorlara bütün polis məmurlarına münasibətdə cəza növündə cərimə əvəzinə hərbi xidmətdə olduğu kimi həbs cəzasını tətbiq etmək hüququ verilmişdi. Polismeystrlər və bu idarələrdə çalışan digər rütbəli məmurlar da həbs cəzasına məhkum otuna bilərdilər. Lakin belə qisimdə olan məmurların cəzalandırılması ilə bağlı qubernator ali Zaqafqaziya hökumətinə məlumat verməli idi.

1844-cü il 22 fevral tarixli fərmanla Qafqazın baş idarə rəisinə cinayət məhkəməsi və mülki məhkəmə palatasının hökmü ilə şübhəli hesab olunan şəxslərin müəyyən müddətə Sibirə sürgünə və ya həbs rotasına göndərmək hüququ verilirdi. Sürgün edilənin nümunəvi davranışı həmin müddətin qısaldılmasına səbəb ola bilərdi. Sürgün müddəti şəxsə elan olunmurdu. Cinayətə görə cismani cəzaya məruz qala bilən şəxslərə 1844-cü il fərmanının tətbiq edildiyi halda, onlar həbs rotasına verilir, yüksək təbəqədən olan şəxslərə isə cismani cəza qanunla qadağan olunur və onlar Rusiyanın ayrı-ayrı quberniyalarına sürgün edilirdilər. Sürgünün, yaxud həbs rotasına göndərmənin müddətinin qısaldılması və ya əksinə, uzadılması məhkum olunan şəxsin göndərildiyi yerin qubernatorundan və sürgün edilənin əvvəlki yaşayış yerinə vaxtından əvvəl qaytarılmasına icazə verilib-vertiməməsini həll etmək iqtidarında olan Zaqafqaziya diyarının baş idarə rəisindən asılı idi. Həbs rotasında olma müddəti beş, sürgün müddəti isə səkkiz ildən artıq ola bilməzdi.

1844-cü ilin sentyabrında Qafqazın baş idarə rəisinə təqsirli bilinən şəxsləri məhkəmənin hökmü olmadan, öz mülahizəsinə görə polisin daxili nəzarəti altında Zaqafqaziya diyarından uzaqda yerləşən imperiyanın daxili quberniyalarına daimi və ya müəyyən müddətə yaşamağa göndərmək hüququ verildi. Həbs rotasında olma müddəti beş ildən səkkiz ilədək artırıldı. Baş idarə rəisi qəbul edilmiş qərar haqqında hər dəfə yüksək hakimiyyət orqanlarından icazə almalı və Qafqaz komitəsinə məlumat verməli idi.

15 avqust 1845-ci il tarixdə cinayət hüququ sahəsində ilk məcəllələşdirilmiş akt - Cinayət və islah cəzaları haqqında Qanunnamə qəbul edilir. Hər biri bölmə və fəsillərə ayrılan 12 hissədən və 2224 maddədən ibarət olan Qanunnamənin bütün Rusiya təbəələrinə şamil edilməsi nəzərdə tutulurdu. Qanunnamənin birinci bölməsində ümumi hissəyə aid olan hüquq institutları əks etdirilmişdir. Cinayət və xəta anlayışlarını ümumiləşdirən Qanunnamə bunların hər ikisini «həm qanuna zidd əməlin özü, həm inayət və ya islah cəzası qorxusu altında qanunun göstərişini icra etməmək» kimi aydınlaşdırır.

Qanunnamədə təqsirin formaları (qəsd və ehtiyatsızlıq), cinayətin edilmə mərhələləri (qəsdin meydana çıxması, cinayətə hazırlıq, cinayətə sui-qəsd və «baş vermiş», yəni bitmiş cinayət), iştirakçılığın növləri (qabaqcadan razılaşma ilə iştirakçılıq və qabaqcadan razılaşma olmadan

iştirakçılıq), təqsiri yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallar, cinayət məsuliyyətini istisna edən hallar göstərilirdi. İştirakçıların dairəsini geniş surətdə müəyyənləşdirən qanunnamə təşəbbüsçüləri, təhrikçiləri, icraçıları, qızıışdıranları, təçiləri, köməkçiləri, cinayət etməyə yol verənləri və cinayəti gizlədənləri ayırmaqla, onların hər birinin rolunu ya məsuliyyətini müəyyən edir.

Cinayətlərin sisteminə din əleyhinə olan cinayətlər, dövləti cinayətlər (hakimiyyətə qarşı üsyan, dövlətə xəyanət, imperatora qarşı sui-qəsd və s.), idarəetmə qaydaları əleyhinə cinayətlər (hakimiyyətdən sui-istifadə, xəzinə oğurluğu, xəzinəyə zərər yetirmə, sənədlərin saxtalaşdırılması, xidməti sirlərin yayılması, saxta pul qiymətli kağızlar və nişanlar hazırlanması, hakimiyyət tabe olmama, ədalətsiz məhkəmə hökm və qərarlarının çıxarılması və s.), şəxsiyyət əleyhinə cinayətlər, əmlak cinayətləri, ailə əleyhinə cinayətlər, vəzifə, ədəb qaydaları əleyhinə cinayətlər daxil idi.

Qanunnamə cəzaları iki kateqoriyaya cinayət cəzalarına və islah cəzalarına bölür. Ümumilikdə 35 dərəcəyə bölünən 14 cəza növü müəyyən edilmişdi. Cinayət cəzalarına bütün ictimai vəziyyət hüquqlarından məhrum etmə və ölüm cəzası, bütün ictimai vəziyyət hüquqlarından məhrum etmə və katorqaya göndərmə, bütün hüquqlarından məhrum etmə və Qafqaza sürgün, bütün ictimai vəziyyət hüquqlarından məhrum etmə və Sibirə sürgün cəzaları aid edilirdi. İslah cəzalarına isə bütün xüsusi hüququ və imtiyazlardan məhrum etmə və Sibirə sürgün, islah həbs bölmələrinə vermə, həbsxanaya, qalaya salma, başqa quberniyaya sürgün, həbs, töhmət, irad və təlqin etmə, pul cəriməsi aid edilmişdi. İctimai hüquqlarından məhrum etmə bütün vətəndaşlıq hüquqlarından, silki imtiyazlardan, mülkiyyətdən məhrum edilməni, ər-arvad valideynlik hüquqlarının xitamını nəzərdə tuturdu. Bütün xüsusi hüquq və imtiyazlardan məhrum etmə dedikdə isə fəxri titullardan, zadəganlıqdan, rütbələrdən, fərqləndirici nişanlardan, qulluğa daxil olmaq, tacir gildiyalarına yazılmaq, şahid və qəyyum qismində çıxış etmək hüquqlarından məhrum edilmə başa düşülürdü.

Cəzalar əsas, əlavə və əvəzedici cəzalara bölünürdü. Əsas cəzalar cəzanın 11 növündən ibarət idi. 1863-cü ildə verilmiş reskriptlə mülki və hərbi məhkəmələrin hökmlər üzrə qamçı və çubuqla döyülmə cəzaları, cinayətkarlara damğa və nişanların qoyulması ləğv olundu.

Barışıq ədliyyəsinə həyata keçirən məhkəmələrin aidiyyətinə daxil olan cinayətlər Cinayət və islah cəzaları hüququnda Qanunnamədən ayrılmış şəkildə xüsusi məcəllədə 1864-cü ildə verilmiş. Barışıq hakimlərinin tətbiq etdiyi cəzalar haqqında nizamnamədə əks etdirildi. 1845-ci il Cinayət və islah cəzaları haqqında Qanunnamənin yeni redaksiyaları 1857, 1865 və 1885-ci illərdə verilmişdir. 1885-ci il

redaksiyasında Qanunnaməyə bir sıra qanunvericilik aktları imperatoru təhqir etmə (1882-ci il), partlayıcı maddələr haqqında (1882), fəhlələr və kənd işçiləri haqqında (1886) və s. daxil edilməklə yanaşı, məhkəməyə hüquqda boşluq olduğu zaman qanunu tamamlamaq hüququ verən analogiya institutu da daxil edildi.

Bu Qanunnamədə cinayət cəzalandırılması qanunla nəzərdə tutulan hərəkət və ya hərəkətsizlik kimi başa düşülürdü. 1885-ci il Qanunnaməsinə iki minə qədər cinayət tərkibi məlum idi. Cinayətin obyekt, subyekt, obyektiv və subyektiv cəhətinə münasibətdə qanunvericiliyin normaları inkişaf etdirilmişdi. Cinayət hüququ sahəsində həmin dövrdə mövcud olan mənbələrin sırasına 1875-ci il Hərbi-cinayət məəcəlləsi və 1886-cı il cəzalar haqqında hərbi- dəniz nizamnaməsi də daxil idi. Həmin normativ aktlar yalnız orduda hərbi xidmətdə olanlara deyil, həmçinin baxılmasının hərbi və hərbi-səhra məhkəmələrinə yönəldildiyi siyasi cinayətlərin törədilməsində ittiham edilən şəxslərə də şamil olunurdu.

Azərbaycan hüduqlarında ağır istismar nəticəsində mövcud recimdən narazı olan xüsusi kəndli dəstələrinin - qaçaqların müstəmləkəçilərə və yerli istismarçılara qarşı mübarizəsinin ayrı-ayrı formaları cinayət əməlləri kimi qeydə alınırdu. Bu cür çıxışların sosial köklərini və onların xarakterini nəzərə almayan hakimiyyət dairələri, onların da ardınca rus burcua hüquqşünasları qaçaqların hərəkətlərini «quldurluq və qarət» kimi təvsiif edirdilər. Geniş əhali kütlələrinin istibdada və istismara qarşı mübarizə formalarını əks etdirən faktlar cinayətkarlığın vəziyyəti haqqındakı ümumi məlumatlara da daxil edilirdi.

NƏTİCƏ

Ümumiyyətlə, cinayət hüququ sahəsində Azərbaycanca Rusiya qanunvericiliyinin tətbiqi ilə dövlət əleyhinə cinayətlər istisna olmaqla, bütün digər cinayətlərin törədilməsinə görə ölüm hökmü ləğv edilmiş, bədən əzələlərinin kəsilməsi ilə əllərin, qulaq burunun kəsilməsi, göz çıxarılması ilə əlaqədar cəzaların tətbiqi aradan qaldırılmışdı.

Qəza rəisləri öhdəliklər və 30 manat məbləğinədək pul iddiaları üzrə mübahisələrə baxmağa, 15 manatadək iddiaları isə qəti həll etməyə səlahiyyətli idilər. Birinci və ikinci dəfə törədilən və vurulmuş zərərin miqdarı 25 manatdan artıq olmayan az əhəmiyyətli cinayətlər haqqında işləri də qəza rəisləri qəti olaraq həll edirdilər, yəni sonradan hər hansı bir orqana onların qərarından şikayət verilə bilməsi istisna olunurdu. Göstərilən cinayətin üçüncü törədildiyi halda, işə məhkəmədə baxılırdı.

Azərbaycanda müstəmləkə əleyhinə çıxışların yatırılması məqsədilə ilə cəza sistemi sərtləşdirilmişdi. Barəsində bəraət hökmü çıxarılan şəxslər məhkəmənin qərarı ilə şübhə altında saxlanıla və polisə xüsusi nəzarəti altına göndərilə bilirdi.